

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Дуйшеев Ж.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

КЫРГЫЗ ТААНУУ

Кыргыз тили, адабияты боюнча адистикке ээ болуучу студенттерибизге алгач, кыргызды, анын этнонимин, этномаданиятын, менталитетин, тары-хын, улуттук этнопедагогикасын, руханий бай дөөлөттөрүн, тилин, сүйлөө адебин окутуудан баштоо керек. Анткени эгемендүү мамлекетибиздин таалим-тарбия, окутуу стратегиясынын башкы максаты - мекенчил, патриот, гуманист атуулду тарбиялоо, анын жарандык, улуттук көрөңгө-мазмунун, рух гүлазыгын, уютку-казынасын биздин улуттук коломтобуздагы үй-бүлө, бала-бакча, мектеп, лицей, коледж, институт, университет жана башка коомдук, мамлекеттик, мекеме уюмдар аркылуу максатка багытталган түрдө, эффект-тивдүү пайдалануу, окутуунун, үйрө-түүнүн негизинде жан дүйнөсүнө сиңирүүнүн ырааттуу системасын, механизмдин түзүүнүн камын көрүү- биринчи даражадагы милдет.

Кыргыздар – Азияда эң бай фольклордук адабиятты жараткан таланттуу калк. Эпостук чыгармаларга бай экендиги жагынан түрк-монгол калктарынын ичинен бир да калк кыргыздарга тең келе албайт. Океандай “Манастын” дүйнөдө теңдеши жок. Кайсын Кулиев айткандай, Кыргызстан – ырдын, поэзиянын мекени. Арстанбек, Жеңижок, Токтогулдай ак таңдай акын-булбулдар Европанын түшүнө да кирбейт. Кыргыздардын адабияты жана искусствосу биздин заманга чейинки эзелки коло доорунда эле баштал-гандыгы айтылат.

Тарбия ишинин пайдубалына уютку боло турган дагы бир кубаттуу бай кенч, ресурс – бул кыргыздын акылмандыгы менен тарыхый тажрыйбасынан, доордун ар кандай сыноосунан өткөн көөнөрбөс элдик этикалык нарктар, адеп-ыймандык мурастар. Биздин кыргыз менталитетинде, индивидуалисттик көз караштан алда качан арылбай, батыш небак жоготуп койгон, өзгөчө коллективдүү кайрымдуулук этикасы бар. Алсак, айдоого тукум сээп жаткан Баба дыйкан “Жылуу жерден конуш тап. Мунусу – жетим-жесирге, мунусу – алсыз карыпка, мунусу – курт-кумурскага, мунусу – сурамчы-тилемчиге, саламчыга, сизге, бизге, мага” - дейт. Мында жалпынын кызыкчылыгын көздөгөн кыргыздын улуу жамааттык этикасы жатат. Тоолук менталитетибизде меймандостук, кай-рымдуулук, күйүмдүүлүк, өз ара кол кармашкан, жардамдашкан боордоштук салты өнүккөн. Мындай асылзаада сапат-касиеттер глобалдашуу мезгилинде аздан бөлүнүп жок болуп кетүүчү коллективисттик айкөл нарк-насили-бизди, кенен жан дүйнөбүздү коргоп, сактап, студенттерди аң-сезимдүү түрдө үйрөнүүгө үгүттөп, жайылтууга тийишипиз.

Ал эми рухка биринчи маани берген кыргыз калкы өзүнүн тарыхый жашоосунда адам болуунун жолун, шартын көрсөткөн моралдык-этикалык дөөлөттөрдүн бүтүндөй бир системасын иштеп чыгып, балдарына улуттук тарыхый мурастарды, адеп-ахлак нуска-ларды үйрөтүп тарбиялап келген. Кыргыздар колдонгон мындай моралдык кодексти жалпылап, жыйынтыктаган Эл жазуучусу Кеңеш Жусупов кыргыз-дардын байыркы маданияты жөнүндө билдирген: “Жер-Сууну ыйык тут, боордоштой ылым сана, шайкеш жаша. Жер-энени көзүң менен көрүп, жүрөгүң менен таанып, аны ыйык сакта. Тең бөлгөндү Теңирим сүйөт, ата-бабанын арбагына, улуу касиеттерине сыйын! Алар- сенин колдоочу жана жол көрсөтөрүң. Бабаларга жана келечек муунга төлөмөрсүң. Берегилерди жадыңа түй: дайыма кишичилик милдеттеринди (адамкерчилик) бил. Адал жаша. Оюңду тазарт. Адептүү бол. Ичиң тар болбосун. Бар-жокко каниет, топук кыл. Ыймандуу, боорукер, жоомарт, ак көңүл бол. Арам ойдон, арамдыктан кач, карасанатай болбо. Намыскөй бол. Намысты өлгөнчө колдон түшүрбө. Жерди корго, туунду сакта. Дос, душманды айыр. Бал сөзгө, жылтырак дүнүйөгө алданба. Антты бузба. Салт, наркты сакта. Атаны, улууну урматта. Улууга сый, кичүүгө урмат көсөт. Акылмандык – калканың. Акылга баш ий, жакшыга жанаш. Сөз кунун баркта. Кан сөзүн, эл сөзүн, атанын сөзүн жана улуунун сөзүн жерге таштаба.

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Башканын никесин бузба. Энени, аялзатын сыйла. Калыс бол. Өзгө, жатка болсун акыйкаттан тайба, ушак, калп айтпа. Ач көз болбо. Башканын дүйнөсүнө көз артпа. Сабырдуу бол. Кыялыңды ондо. Ачуунду бек карма. Ниет пейлинди таза алып жүр. Жаман ойдон, жаман жолдон кайт. Адамга, кыбыр эткен тирүү жанга жакшылык жаса. Тирүүлүктү ая. Жабык көзүңдү ач. Устатыңа ишен. Акыл көкүрөгүңдү өзүң жар. Дүйнөнү өзүң тааны. Өзүңдүн оюң менен ишинди тең, таза алып жүр. Аалам жашоосу чексиз. Адам өмүрү кыска, узак да. Сен өз жолуңду тап. “

“Теңир колдосун!” (Кеңеш Жусупов Кыргыздардын байыркы маданияты. –Бишкек, 2006, 63-64-бет.)

Ооба, мындай моралдык-нравалык осуят-кодекс кыргыз элинин улуу эл экендигин, өзүнүн патриот, гуманист, калыс, акыйкат, адилет калк болгон-дугун, маданий руху жогору тургандыгынын көрсөткүчү. Ошон-дуктан аталган кодекс таалим-тарбиянын мазмунун аныктоого тийиш. Эгерде жогоруда айтылган баалуулуктар менен студенттердин жан дүйнөсүн асылдандырууга жетише алсак, анда эгемендүү Ата журтубузду нравалык жактан тазартып, келечектеги кыргыз атуулдарынын улуттук духун, рухун жогору көтөргөн болор элек.

Көптөгөн сыйлыктын ээси, казак эл акыны Муктар Шаханов “Адамдын энеден башка төрт ыйыгы бар”- деген: 1. Туулган жери. 2. Эне тили. 3. Өз элинин каада-салты, үрп-адаты. 4. Ата-бабанын тарыхы”. Анын пикиринче, ыйыктар ар бир адамдын жан дүйнөсүндө жашашы керек.

Ошондуктан элибизде айтыл-гандай, “Туулган жердин топурагы ал-тын”. Эне тил - эгемендүү элибиздин ыйык символу, анткени эне ак сүтү менен бирге ар бир кыргызга өзүнүн тилин, дилин, жан дүйнөсүн, руханий бай-лыгын, дүйнө таанымын үйрөткөн. Эне-нин тилин чануу дегенибиз - энесин өгөйлөө менен барабар. Ал эми өз эли-нин каадасы, салты-санаасы, үрп-адаты, тили, дили - элдик мурас, көөнөрбөс бай-лык. Кыргызды башка элден айырмалап, ким экендигин билгизе турган менталитети, этномаданияты болуп эсептелет. Биздин элибиздин сүйлө-шүүдөгү спецификалык улуттук каада-салты, үрп-адаты, сүйлөө адеби, андагы психологизм аң-сезимдин өзөгү катары бааланат. Кыргыздын улуттук сүйлөшүү этикасы, эстетикалык көз карашы, дүйнө таанымы, аны кабылдоосу бир да элге, улутка туура келбейт. Өз элинин, ата-бабасынын тарыхын билбеген адам патриоттук, улуттук аң-сезимден куру калып, жерин, элин сүйүүдөн айрылып, өзүнүн маданияты, улуттук адабияты, салт-санаасы жок, ким экенин билбей арабөк калган макулукка айланат. Андай адам өзүнүн кыргыз экенине да толук ишене албай калат.

Андыктан алгач кыргыздын кандай эл экендигин, Орто жана Борбордук Азиядагы эң байыркы салт-санаасы бар акылман, даанышман эл экендигин, анын тарыхы, жазуусу, тили, дини, 2 миң 200 жылдык мамлекет-түүлүгү бар эл экендигин билдирүү максаты алдыда турат.

Ооба, Кыргызстанда жашаган башка улуттун элдери да орто кылымдарда эле чыгыштагы Орхон-Энесайды, Байкал менен Кызылжарды, Шыбыр менен Алтайды жердеп, дүйнөнү дүңгүрөткөн Кыргыз Импе-риясынын (каганатынын) башчысы Барсбек Адиль хан, баатыр Манастын урпактары - биз эне тилибизди жерип, башка тилде сүйлөбөй, кенже курактан тартып бардык (орус, өзүбек ж.б. тилдүү) бала-бакчаларда тартынбастан туруп кыргыз тилин, кыргыздын салт-санаасын, дилин, этнографиясын, этномаданиятын кыргыз таануу саба-гында окутуп үйрөтүшүбүз керек. Мындай ишчара башка коңшулаш өлкөлөрдө эч проблемасыз окутулуп, үйрөтүлүп жатат.

Совет мезгилинде бийликтен коркуу канына сиңип калган чиновниктерде – улут, улуттук тил, каада-салт, анын башкалар тарабынан кабылданышы жөнүндө сөз болгондо “абайлаш керек, доо кетип калат” – деген коен жүрөк коркоктук да жок эмес. Чындыгында, бала бакчанын, айрым мектептердин окуучулары өзүбүздүн президентти атай албай, “Каримов” деп жооп кайтарганы күлкү келтирген калпка (анекдотко) айланды. Ушундан улам келечектеги биздин жаш жеткинчек муундар, бөбөктөрүбүз элин-жерин, тилин, Мекенин сүйгөн патриот болуп, бизде жашаган элдер

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

да биз үчүн күйөрман болуш үчүн, биринчиден, кыргызды таанып, биздин байыртан калыптанган акылман, даанышман улут экенибизге ишенип, экинчиден, ал улуттун тилин, дилин кызыгуу менен үйрөнгөндөй болсун. Арийне, “Улутчул болмоюн – улут боло албайбыз!” (С.Жигитов). Илгерки “национализм”, “шовинизм” деген советтик диктаттын терисине жамынгандарды келечегин көрө албагандар, түшүнүгү төмөн азгырыктар дешке туура келет.

Коңшулаш ёзубек, казак, тажик, түркмөн элдеринде, Прибалтика менен Закавказияда алардын улуттук эне тилин башка элдер билип, эркин сүйлөшөт. Мамлекеттик тил боюнча эч кандай улутчулдук ой-пикир айтылбайт. Эң курганда, Мамлекеттик тилдин статусун, анын мыйзамын сыйлаш керек. Чындыгында, “Өсө турган эл өзүн пир тутат, өчө турган эл – өзүн-өзү кор тутат” (И.Раззаков) деген акыйкат пикирди туура баамдап, мамле-кетибиздин өнүгүшүн түзгөн негизги калктын атуулдук сезимин өөрчүтүп, бала бакчадан тартып жаштарды калыптана духта тарбиялоодо зор роль ойногон кыргыз тилин барктап, баалап өрчүтмөйүнчө – кыргыз эли улут катары мекенчил боло албастыгы бештен белгилүү. Анткени эне тилдин ыйыктыгын, улуулугун түшүнгөн эл гана чыгаан инсан катары тилдеги элдик мурастарды үйрөнүп, өз элинин кимдигин ошол күзгүдөн көрүп, дилин тазартып, пейилин агартат.

“Кыргыз адабияты” газетиндеги акын-жазуучу Ырызали Жангаровдун “Адам болуш үчүн алгач кыргыз болушубуз керек” деген макаласы өзгөчө ой чабытыбызды өнүктүрдү. Алсак, Япониянын билим берүү системасы эки чоң багытта – дүйнөлүк илим-билимди өздөштүрүп жана япондук рух-дөөлөттөрдүн духуна тарбиялоо философиясына таянып, ар бир мектепте кайсы бир улуттук аспапта ойной билүүгө көнүгүшөт. Мектептеги “мораль” аттуу сабакта улутунду тааны, адегенде япон бол, дүйнө маданиятын тааны деп окутат (караңыз, А.Жумагулова Школьное образование Японии. – Бишкек, 2005, 71-бет).

Ал эми биздин тектеш түрк элиндеги билим берүү мыйзамы ар бир түрк бөбөгүнө өз жөндөмү, талантына жараша мыкты жаран болуш үчүн анын улуттук ахлак түшүнүгүнө ылайык жетилүү милдетин алдыга коет (Совет өздемир, 50-бет.).

Түркиянын мектеп мугалимдери жаштарга мыкты билим, таалим-тарбия берүү үчүн “түрк улуттук патриот-туулугуна, баш мыйзамдын негизги принциптерине берилүү менен иш-тээриме, окуучуларымды ушуга ылайык тарбиялоого ар-намысым жана абийирим менен ант берем” дешет (С.Байгазиев “Кут билим” 1-июнь, 2007). Биз дагы өнүккөн элдердин окутуу система-сындагы ири ийгиликтерди, элибиздеги “баланы жашынан” деген эскермени эске алып, жыргал турмушка, байлык менен бийликке алып баруучу жол илим-билим, интеллектуалдык инсандык улуттук адеп-ахлакка сугарылган бийик жана асыл сапаттар менен жаш бөбөктөрдү жабдып, руханий байлыгыбызды, эмитен бала-бакчадан түптөсөк, бул - өтө көп эмгекти убакытты талап кылуучу байлык. 70 жыл бою советтик окуу программасын кыргызча которуп окуп келдик. Ал программада кыргыздын аты да, заты да, ким экендиги, кимдин тилин окуп жатканы боюнча сөз болбойт. Анткени алардын идеологиясы менен якут, хакас, чукча, шор ж.б. элдердей болуп, өз тилин, дилин унуткан “орусташкан” урууга айланмакпыз.

Эми эгемендүү элибиздин жаш бөбөктөрүн элин-жерин коргой алган, тилин, дилин жогору баалаган, руханий жактан бай, нравалык жактан таза, “Мен кыргызмын” деп сыймыктанган ар намыстуу атуулдарды даярдоо идео-логиясына шайкеш бала бакчаларга жаңыча көз караштагы, ааламдашуу учуруна төп келген окутуп тарбиялоонун программасы керек.

Ошентип, ар бир доор, учур, мезгил өз шартына, деңгээлине, ылайыгына жараша сырттан тийген таасирге, саясий-экономикалык алакага карай көңүлгө карап кошоматтанбай, кылымдардан

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

берки элибиздин мурасы болгон эне тилге “чайкоочулук” мамиле жасабай, чечкиндүү кадамдарга барышыбыз керек. Анткени Мамлекеттик тилдин статусуна карата башка тилдер тең тайлашпай, “улуттар аралык катнаштын тили” катары кызмат кылышы керек.

Демек, биздин эгемендүү элибиздин эртеңки жаштарын бүгүнтөн тартып эли-жерин, тилин-дилин, көөнө тарыхын, адеп-ахлагын билген, жаран-дык жеке жана коомдук укуктары менен милдетин тааныган, дүйнө таанымы, ишеними, көз карашы, ой жүгүртүүсү терең, адамдык сапаты жогорку болуш үчүн кенже курактагы бөбөктөрүбүздү тажабай, талыкпай окутуп, тарбиялашыбыз керек. Себеби биздин өлкөнүн эртеңки өнүгүүсүн, өзөгүн түзгөн башкы маселе – эң жогорку сапаттуу илим-билимдүү адамды пайда кылуу, алардын ар тараптан өнүгүшүн камсыз кылуу. Ал эми билимдин, таалим-тарбиянын башаты – үй-бүлө менен балдар бакчасы, андан соң мектеп, чөйрө, жогорку окуу жайы. Ырасында, алкыш менен каргыштын ажырымын биле элек жаш наристеге кыргызды таанытып, элин-жерин, салт-санаасын, калкыбыздын тарыхын жаштайынан билгизип, кыргыз кылуу аларды коомго, турмушка, жашоого, эмгекке, билимге даярдоо, адамдык асыл сапаттарга каныктыруу - биздин ыйык милдетибиз. Башкача айтканда, адам ресурсун ар тараптан өнүктүрүүгө карай иш алып барышыбыз керек.

Кыргыз этноними, анын башаты, куралышы

Кыргыз деген этнонимди кырк уруудан куралганбыз деген сөз маанисин байланыштырып, «кыркуз, кырк-ууз, кырк-уур», кыргыз болгонун билдирүү. Байыркы кырк уруунун негизгилери: адигене, жагалмай, тамга, кыпчак, дөөлөс, ай тамга, багы, коңурат, кыдырша, найман, кесек, кара садак, базыс, мундуз ж.б. уруулар кыргыз этнонимин негизин түзөт. Айрым уруулар башка тектеш түрк элдеринде да кездешет. Анткени кочмөн элдер ар кандай чабышууда туткунда калган, аралашкан, аргындашкан.

Окумуштуулардын пикиринде, кыргыз этнонимин түзүүчү уруулардын эң тамгалары биздин эрага чейинки 3-5-8-кылымдарда эле жашагандыгын археологиялык казуудан табылган топоктун томпоюндагы салынган уруулук эң тамга менен салыштырып аныкташкан.

Кыргыз этнонимине 2 миң 200 жыл.

Кыргыздар түрк элдеринин ичинен эң байыркы, баатыр, даанышман, акылман элдердин биринен

Коңшулаш уруулар, этникалык бирикмелер, элдер менен мамле-кеттүшлүктү түзгөн кыргыздарды б.э.ч. 201-ж. кытайдын Геродоту аталган Сыма Цяндын «Исторические записки» деген эмгегинде билдиргендей, «Кыргыз мамлекетин» хундардын башкаруучусу Модээ-шаньюй убактылуу каратат. Ал кезде (б.з.ч. III- б.з. V кк.) кыргыздардын жоон тобу Чыгыш Теңир-Тоону мекендешчү.

1-кылымда кыргыздар кытайдын атактуу кол башчысы Ли Лин менен мамилеге келип, Чыгыш Тянь-Шанда Боро-Хоро тоо кыркаларынын түндүк тарабында, Манас өрөөнүндө, Дзотосон элинин чөлүнө чейинки аймакта жашаган.

Кытай тарыхчысы Сыма Цяндын кол жазмасында байыркы энесайлык кыргыздар б.э.ч. 201-ж. этникалык курамы жагынан көптөгөн уруу-уруктардын бирикмесинен турган. Ошентип, кыргыздар аталган аймакта б.з.ч. III - б.з. Vк. жашаган. Энесайдын төрүнө б.з. Vк. аяк ченинде, Жужан кандыгынын кысымы күчөгөндө көчүп барышат.

Кыргыздардын башка элдер, уруулар менен биргелешип Борбордук Азиядагы уйгурларды

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

талкалаган 20 жылдык согуштагы (820-840) улуу жеңиш 842-жылы кыргыздарды улуу державалык деңгээлге жеткирет. Жеңишке жеткен кыргыз ажосу Тапу Алп Сол кытай императору тарабынан салтанаттуу түрдө кабыл алынып, Бохай Королевствосунун деңгээлинде, Кытай-ды бийлеген императорлордун тукум-дарынын династия катарына кошуп, кенен тарыхый маалымат калтырат.

Илимпоздордун билдирүүсүндө Кытайдын Тан династиясынын хан Сарайында, кыргыз каганын урматтаган мраморго жазылган өзгөчө сый белги (жазма) тагылып, келечек муундарга сыймык менен көрсөтүш үчүн анын портретин тартууну буюрган.

Тарыхчылардын маалыматында, алыскы туугандашкан кыргыздын атактуу улуу державасынын даражалуу каганына кытай императору улуу (даражалуу) каганды мактаган, даңктаган бир нече белектерди берген деген пикир бар.

Кол жазмадагы маалыматтарга караганда, 860-873-жылдарда кыргыз элчилери Тан империясынын хан сарайына үч жолу келип кеткендиги катталган.

Көптөгөн жылдар бою (кылым ичинде) Улуу жибек жолу менен кытайлык соодагерлер кыргыздарга ок- дары, жибек, күрүч алып келишип, кыргыздан курч кылыч, жарак-жабдык, жүн, аң терисин сатып алышкан.

Кыргыз кылычы дүйнөгө даңк-талган өтө курч, өткүр болгондуктан, бегемотторду бир чапканда тең бөлө чаба турган деген уламыштар бар.

Кыргыздар акылман, ак көңүл, калыс болуп, эл биримдигин сактап уруулардын, кол башчыларынын башын кошуп, бардык кошундарды бириктирип, кыргыздар сырттан келген жоого каршы турууга чакырган кадырман, акылман, насаатчыл карыяларын угуп, аны ак кийизге отургузуп хан көтөрүп шай-лаган.

Залкар тарыхчы академик В. Бартольддун «Кыргыздар» деген тарыхый очеркинде кабарга караганда, енисейлик кыргыздар Тянь-Шанга X, XII, XIII кылымдарда келген. Окумуш-туунун пикиринде, ойрот менен калмактардын согуштук жортуулуна кошулуп (1420-1470) келип, Тянь-Шанда калып калышкан.

А.Аристовдун, Л.Гумилевдин пикиринде, байыркы кыргыздар согуш-тук жортуулда биздин эрага чейинки III кылымдарда экиге бөлүнүп калган. Тянь-Шандагы усундар мамлекети да байыркы кыргыздын бир бөлүгү катар буртттар деп да аталган. Усундар айрым учурда түрктөрдүн, кара кыдандын, монгол менен жунгардын бийлиги астында болуп, көчүп, конуп жүрүшкөн.

Барсбек Енисейдеги кыргыздар-дын кагандыгын кайра калыбына келтирген акылман, баатыр каган болгон. Байыркы руникалык таш жазуусунда анын эрдиктери тууралуу маалыматтар сакталган. Барсбек енисейлик кыргыздардын кызыкчылыгы үчүн коңшулаш уруулар менен жана кытайдын Тан империясы менен достук, союздаштык мамиле түзгөн. Ынанчу Алып Бильге деген ардак наам Барсбекке ыйгарылып, Чыгыш-түрк каганы Капаган өзүнүн карындашын (агасы Элтерестин кызы) аялдыкка берген. Алар, Түрк каганаты, кийинчерээк Мин өзөн (минусин) ойдуңуна аскерин жортуулга даярдаган. 710-711-жылы кышында түрктөр ашуу ашып келип, күтүүсүз чабуул жасаганда түрк кол башчылары Бильге-каган жана Күль-Тегиндин колу менен айгышкан салгылашууда Барсбек жоокерлери, кол башчылары менен баатырларча курман болот.

Кыргыздар Кара Сунга чер токоюнда жеңилип, Барсбегинен айрыл-гандан бир топ жыл

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

өткөн соң 758-жылдан тартып, уйгурлар кыргыз кагандыгына каршы жортуулдарды уюштуруп турду. Алгачкы кагылы-шууларда уйгурлардын чабуулунан жеңилген менен, кыргыздар мамлекеттүүлүгүн сактап кала алган.

«Мен кыргызмын»

Енисейлик кыргыздар бөтөн башкаруучулардан тажап, алардан азап чеккен тибеттиктер жана кытайлык-тардын Тан династиясы менен биргелешкенде гана уйгурлардын аскер күчүнө кыргыздардыкы теңелет. Айрыкча, 840-ж. катуу суук болуп, кар калың түшүп, ачарчылык өкүм сүрүп, уйгурлар табигый кырсыкка дуушар болот. Кыргыздар мындай кокустуктан сырткары болгон. Уйгур каганынын кыргыз ажосуна карата 20 жыл мурун согушка чакырган «жекеме-жеке ачык күрөшүнө каршы» кыргыздар жооп кайтарып, «Улуу согуш жүрүшүн» (походун) 840-жылы баштады. Айрым уйгур аскер башчылары да кыргызга кошулуп, 100 миң атчан аскер менен уйгурдун Орду-балык борборун ээлеп, жеңишке жетет. Ошентип, кыргыздар Чыгыш Монголиядан Ысык-Көлгө, Жети-Сууга чейин чыгыш жана батыш тайганы Томск, Красноярск жана Улуу Кытай сепилинен (дубалы) тартып түндүк жана түштүгү толугу менен кыргыз бийлигине өтөт. Кыргыз бийлигине кирген Түштүк Сибирь, Монголия, Забайкалиенин бир бөлүгү, Иртыш бойломосу, Чыгыш Казахстан, Жети-Суу, Ысык-Көл, Борбордук Тянь-Шань жана Тарима бассейни да кыргыздардын кол алдында болот. Хан тактысы Орхон дарыясынын ордосуна көчүрүлөт. Натыйжада, ушунчалык көз жеткис территорияга ээ болгон «Кыргыздардын улуу державасы» аталган регион куралат. Борбордук Азиядагы кыргыз мамлекетинин жаңы ролу өкүм сүрөт.

Тарыхчы В.Бартольд бул бийлик учурун «Улуу кыргыз империясы» деп атаган. Ошол мезгилди кытайлар «Тан» доору деп, кыргыз бийлигин «ажо» эмес, империялык титулга ээ болгон «каган» деген башкаруучу бийлик менен Пекинге дипломатиялык миссияга жиберген. Уйгурлар тарабынан Тан империясынын кызы Тай Хэ олжого алынгандыктан, бийликти алган кыргыздар принцессаны бошотуп берет. Кытайдын коркунучтуу душманы уйгурду кыйратып багындыргандыгы үчүн кыргыздарга өтө чоң ыраазы-чылыктарын билдирген. Кытайлар кыргыз мамлекетин союздаш катары жогору баалаган. «Кыргыздын улуу державалуулугун» жетектеген аскер кол башчы Алп Сол Алтайда жана Тувада жашап туруп жетектеген бул жетекчи, кол башчы эл оозунда Алп Манаш баатыр аталып калган.

Кыргыздын улуу державалуулугу X кылымдын биринчи төрт жылдыгында 110 жыл башкарган, бийлик кыйраган. Бийликтин жоюлушуна көптөгөн себептер болгон. Айрыкча, өтө кенен территориядагы катнаш, байланыш үзүлүп, бытыранды болуп, Алтай менен Енисей бийлиги бөлүнүп, уруулук, улуттук чырчатактар чыккан.

Ошентип, улуу держава мезгилинде кыргыздардын атак-даңкы Борбордук Азиядан алда канча алыска угулат. Натыйжада, «Мен кыргызмын» деп өзүн көрсөтүү башка элдин катарында өзгөчө сыймык, атак, даңк катары баалана турган.

Кийинчерээк кыргыздар Саян-Алтай аймагын, Енисейдин бир бөлүгүн жана Ала-Тоону жердеп калат.

Ушул мезгилдерде чигил уруусунан чыккан Караханиддик каганаттар бардык түрк урууларын башкарып калат. Региондогу официалдуу дини ислам болуп, элди бириктирүү ыкмасы жогору болот. Тарыхта алардын ролу Баласагын шаары, Ош, Өзгөн, Ат-Башыга окшогон жерлерде өзгөчө жайлар, илим, билим, искусство өнүккөн. Кыргыздын акылман, улуу, окумуштуулары

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Юсуф Баласагын жана Махмуд Кашгарилер ушул доордо иштеп, жашаган. «Кутадгу билиг», «Диван лугат ата-түрк» - түрк элдерин аралап жазып, жыйнаган көп жылдык улуу мурас. Ошондуктан аталган акылман окумуштуулар кыргыз элине тиешелүү экендиги үчүн сыймыктанабыз.

Булардан кийинки каардуу душман, кара-кытайлар же кидандар (907-1125) чыгыш кытайда Ляо деген мамлекет түзүп, ХП кылымда Монголияны, андан Кашгар, Жетисууну басып алып, Чүйдөгү Баласагын шаарын борбор кылат. Ала-Тоого кидандар менен наймандардын басып кириши көптөгөн элге чуу салып, айрымдары баскынчылардан качып кутулушкан. Булардан жапа чеккен элге эми Азия менен Европага жете жортуулун узарткан, токтотууга мүмкүн болбогон чабуул Чынгыз хандын жетекчилиги менен Монголдор басып кирет.

Кыргыз этнониминин символу

Ошентип, кыргыз этноними 40 уруудан куралып, «кырк уруу эл» деп аталган. Байыркы кыргыздар биздин эрага чейин 3-5-кылымда, 6-14-орто кылымда, 15-20-к. болуп үч мезгилге бөлүнөт. Алар Түштүк Сибирь, Алтай, Борбордук Азия, Теңир-Тоо аймактарын мекендеген.

Кыргыз этнониминин негизги символу- анын эне тили. Ымыркай эненин ак сүтү менин бирге анын жан дилинен сөздү (тилди) үйрөнгөн. Дил- фарс тилинен которгондо, жүрөк. Дил-тил ажырагыс бирдик. Ошондуктан ар бир элдин эне тили ыйык кайталангыс табылга, көөнөрбөс байлык. а) Тил билбеген – дил билбейт», «Тили жоктун – дили жок», б) Расул Гамзатов, Б. Сарногоев эне тил жөнүндө, в) Залкар ой мурастарындагы макал-лакаптар.

Кыргыз Республикасынын мамле-кеттик тилинин гимнинен эки куплетин хор менен музыкага салып жаттоого берилет.

Тил жана сүйлөө

Тил – адам баласынын өз ара пикир алышуусунун, карым катнашынын эң маанилүү куралы. Тил – элибиздин укумдан–тукумга калтырган руханий байлыгы, мурасы. Тил биздин мамлекеттүүлүгүбүздүн өзгөчө бел-гиси. Эне тил – кыргыз элинин улуттук символу (өтмө маанидеги шарттуу белги). Тил – ойдун тикеден–тике чындыгы (Маркс). Анткени ойдон чыккан пикирди башка адам угат, билет, ошондуктан анын ойлогонун билди-рүүчү тил – эң зарыл, маанилүү курал. Тил – системанын системасы (Вино-градов). Тил 4 системалык бирдиктен турат. Алар: фонетика, лексика, морфология, синтаксис. Ар бир системалык бирдик өз ара структуралык бирдиктерден түзүлөт. Алсак, лексика өз ара: лексикология, семасиология, семантика, фразеология, диалектология, лексикография ж.б. Тил – коомдук көрүнүш; ал коомдо байыйт, жашайт, анын талабына карата өнүгөт. Тилди байытуучу ички ресурс диалектилер, говорлор болсо, сырттан кирген сөздөр которулуп, же которулбай кирип турат (сырткы ресурс). Тил байлыгында омоним, синоним, антоним, фразеоло-гизм, макал, ылакап, учкул жана накыл, көркөм сөздөр, б.а., кыргыз тилинде болгон тилдик каражаттардын баары - биздин тил байлыгыбыз.

Тил менен кептин, речтин (программага алгач реч, кийин кеп деп кирген) бири биринен болгон мүнөздүү айырмачылыгын аныктоодо учурдун талабына ылайык, биз сүйлөө, сүйлөшүү деген окуучуларга түшүнүктүү элдик терминди колдонууну ылайык таптык. Ошентип, тил дегенде анын системалык бирдигин, тилдик каражаттардын, анын эрежесинин жыйындысын билебиз. Ал эми сүйлөө, сүйлөшүү (речь, кеп), биринчиден, коммуникативдик катнаш-тын, б.а., сүйлөшүү ишмердештигүнө (сүйлөө, окуу, жазуу) ылайык сүйлөшө билүү, сүйлөөгө көнүгүү, информация (маалымат, баяндоо, билдирүү). Экинчиден, жаза билүү, жазуу, текст, аны түзө билүү, ой пикирин кагаз бетине ыктуу,

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

сабаттуу жаза алуу. Анткени сүйлөшүү – пикир алышуунун, карым- катнаш жасоонун дал өзү, б.а., айтуу, жазуу эле эмес, андан чыккан натыйжа, чыгармачылык процесс. Айтуучу (сүйлөөчү) менен угуучунун орто-сундагы пикир алышып, информация алмашуу сүйлөшүү болуп эсептелет. Сүйлөшүү тыбыштардын (фонема) жардамы менен добуш чыгарып айтылат, башкалар угат, атайын графикалык белгилер менен жазылат, ал окулат. Мындай катнаш сырткы (вербалдык) сүйлөшүү болот. Ошентип, тил катнаштын куралы болсо, сүйлөө - ошол куралды колдонуу менен катнаш жасоонун негизинде ой пикирин, ички сезимин билдирүүнүн, туюндуруунун чыгармачылык процесси.

Сүйлөшүү процесс катарында ойлонууну да тейлейт. Ойлонуу менен башка адамга арналган пикир кайталанып, даярдалат, бирок үн чыгарып айтылбайт, жазылбайт. Мындай сүйлөөчү адамдын ички сыры – ички сүйлөө, же вербалдык эмес информация алмашуу мимика, (бет, жүз), понтамимика (дене кыймылы), ымдоо, жаңсоо, баш чайкоо, көз кысуу, сүрөт, музыка, бий ж.б. аркылуу берилет. Натыйжада, куралды (тилди) инфор-мация билдирип, сүйлөшүп жаткан ар бир адам өз билимине, сөз байлыгына, дүйнө таануу жөндөмүнө, талантына, чыгармачылыгына карай ар башка колдонот. Ошол кишинин сүйлөшө билишине карай ал адам бааланат. Сөздүн ээсинин ким экендигине карай акыл деңгээли, түшүнүгү аныкталат.

Тил коомдо колдонулушуна карай сүйлөшүү аркылуу гана жашайт, өзүнүн коммуникативдик (лат.карым-катыш, бай-ланыш) милдетин аткарат. Тил сүйлөшүүнүн негизги каражаты болсо, сүйлөшүү (тилдик каражаттардын) аны пайдаланып, угуучу менен информация алмашуусун ишке ашырат. Тил жалпылыкка, абстрактуулукка ээ болсо, сүйлөшүү кайталангыс конкреттүү чыгармачылыкка байланыштуу жеке көрүнүш. Сүйлөшүү коомдо социалдык мааниге ээ, варианттуу, информация алмашууда (маалымдоо, баяндоо, бил-дирүү) эмоционалдык-экспрессивдик бааны, сезимдерди туюндурат, өз ара мамилени теске салып, угуучунун эстетикалык ой-кыялын, кабыл алуусун юмордук тамаша менен сүйлөшүүнүн кырдаалына карай анын формасын, жанрын түзө алат. Анткени сүйлөшүү – бул ишмердүүлүк, б.а., сүйлөөнү түзүүдө керек болгон адам организмдеги логико-психологиялык иш-аракет-теринин жыйындысы.

Биздин сүйлөшүүбүз тексттер аркылуу гана ишке ашат. Текстте адамдардын сүйлөшүүсүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, анын негизги сырлары, жеке, же жалпы универсалдуулугу жана өзүнө гана тиешелүү чыгармачылыгын изилдеп үйрөтүүчү илим тармагы «текст таануу» илими аркылуу аныкталат.

Байыркы кыргыздар балдарына, жаш өспүрүмдөрүнө сүйлөөнүн ар түрдүү ыкмаларын, формаларын, типтерин, түрлөрүн, айрыкча **сүйлөөнүн адебин үйрөткөн**. Адеп - (араб. воспитанность), вежливость, учтивость: адеби жок; адеби менен сүйлөө; адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшойт.

Демек, адептүү сүйлөшүүнү үйрөтүү ар бир **элдин менталитетине** байланыштуу аныкталат. Башкача айтканда, бир элди экинчисинен, бир урууну башкасынан айырмалап туруучу, анын өзүнө гана тиешелүү асыл сапаттар. Алсак, жапондук самурайларга ар намыс өлүмгө барабар. Немцтерде тактык, сөзгө туруктуулук өзгөчө улуттук сапатты көрсөтөт. Ал эми кыргыз үчүн улууну урматтап, кичүүгө ызаат көрсөтүү, меймандостук, ата-энеге бала тарабынан сый урмат, кадыр-барк көрсөтүү, ардактоо, кыргыз элинин өзгөчө сапаты, менталитети катары бааланат.

Ошондуктан элибиздин **адеп-ахлагы**, жүрүм-турум, кулк-мүнөз, жорук-жосун, усулу (Х.Карасаев Өздөштүр.сөздөр. 18) катары кылымдар бою сакталып, бизге мураска калган.

а) Ар бир жаш өспүрүм же балдар:

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

-ата-энеге үнүн бийик көтөрүп кайрылбоо;

-өзүнөн улууларга тергеп (ата, ага, эже, эне, байке) кайрылуу;

-кыз балдарга «бийкеч», «байбиче», «төрайым» ж.б.

-атанын, эненин кабыл алуусунда, өзүнүн ой пикирин айтууда чөк түшүп отуруп, камчысын бүктөп, кыска, так билдирүү жасайт;

-ата сөзү ардактуу, эне сөзү намыстуу, өзгөчө барктуу кайталангыс болгон.

-ата сөзү бала үчүн мыйзам болуп эсептелген;

-улуу сүйлөгөндө кичүүлөр тыншап угушкан, сөз бөлбөгөн, жыра тартып сөз кезегин албаган;

-жаакташып айтышпаган.

-эркектерге аялдар атын атап тике кайрылбаган;

-аялдар күйөөсүн «атасы», «кожоюн» деп тергеген;

-сөз кезеги ырааты менен улуулата берилген;

-түрк элдеринин ичинен кыргыздардын «согуштук демократиясы» жогору өнүккөндүктөн сөз кезегин аялдарга, ал тургай «кеп кезеги келинге да берилет», «келген кепти келин айтат»;

-кыргыздар сөз наркын, баркын, баасын билген, сөзгө жыгылган;

-сөз жүйөөсүн жогору баалаган: «жүйөлүү сөз жүрөккө жакын», «мал ээсин, сөз жүйөөсүн табат»;

-сөз баккан кыргыз эли гана болгон;

-кыргыздар балдарын сөздүн кыраатына, тактыгына, тууралыгына, курчтугуна, таасирдүүлүгүнө, логика-луулугуна жана жакшы (мыкты) сүйлөөгө үйрөткөн (сүйлөөнүн ар түрдүү сапаттарына аныктама берилип, макал-ылакаптар, мисалдар келтирилет);

б) Кыргыздар жаштарга, балдарына тике, кескин, так, ачык айтпастан, жанытып, кыйытып, (подтекст айтылбаган, бирок туюуга мүмкүн болгон) айткан. М.: «Керегем сага айтам келиним сен ук»; «Эстүүнү этекке чапса билет» ж.б.;

в) Кыргыздар балдарына сөздүн күчүн, сүйлөшүүнүн алыскы, жакынкы стратегиясын, тактикасын, максатын, милдетин, саясатын үйрөткөн. Саясий-социалдык мүнөздөгү сүйлөшүүгө даярдаган. Элчиликке акылмандар, сөз билги чечендер барышкан;

г) Кыргыздар көркөм сөз өнөрүн жогору баалаган, «Өнөр алды - кызыл тил» деп, «кызыл тилди» (чечен, чебер сүйлөө) жогору баалаган. Анткени акылман, даанышман, көрөгөч чечендер элчиликке барып (М.: Калыгул), элибизди жоодон, доодон да сактаган. Алар үзүлгөндү улап, касты достоштуруп, жокту бар кылып, угуучуларды дал кылышкан, чечендер жоого сөз менен макалдаштырып, мисалдаштырып сүйлөгөн, факты менен чындыктан чыгышкан;

д) кыргыздардын сүйлөгөн сөздөрү куюлушуп, ыр сыяктуу айтылат. Сөзмөр болот (В.В.

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Радловдун пикири).

Элибиздин, кыргыздардын экинчи өзгөчө менталитети меймандостугунда

Кыргыздар - өзгөчө меймандос эл. Алардын пикиринде «Үйгө канча бут кирсе, ошончо кут кирет» дешкен. Кут – счастье, удача, благодать, конок - кут (К.К. Юдахин, 452-б)

а) Кыргыздар өтө даамдуу сый тамагын конокко сактап берген.

б) Үйүнө жылан кирсе да өлтүрбөй, ага залал келтирбей “ак”(сүт, айран, кымыз, ун) чачып сыртка чыгарган.

в) Үйгө кайрылып салам берген бейтааныш адамдарга даам берип, кымыз, айран же нан ооз тийгизбей чыгарбаган.

г) Бейтааныш адамдарга ишенип, үйүнө эркин түнөткөн.

д) Кыргыздар коноктон бата алып, кой союп, конок күткөн.

Өзгөчөлүгү - дарыгерлиги, даанышмандыгы, акылмандыгы, баамчылдыгы

Кыргыздар башка элдердей жугуштуу ыплас оорудан сырткары болушкан. Өз мезгилинде алар шакар самын менен жуунушкан. Шакардан жасалган самындын рецебин беребиз.

а) Котур, же тери жарааттары менен оорубаган. Жыныстык жугуштуу дарттар, негизинен, болгон эмес. Тарыхый маалыматтардан белгилүү болгондой, академик В.В. Радлов алгачкы 1865-ж. келгендеги антропо-логиялык изилдөөсүндө элдин ден соолугу чың экендиги айтылган.

б) Радловдун ат коштоочусу болгон кара кыргыздын сунушу менен (кеч болуп конушка жетүү үчүн) атты чаап, катуу таскак менен жүргөндө Радловдун башы айланып кусуп, аттан жыгылып, эс учун билбей калат. Көзүн ачса арча түтөтүп, кымыз ичирет. Ошол замат айыгып кетет. Кыргыздар адырашман ичип, чай чөп, согон, сарымсак, ышкын, жөргөмүш (чөп даны), шыбак, жер жемиштин дандарын дары катары пайдаланып, ден соолугун чыңаган.

в) Таза суу, аба менен чөп дарылары кыргыздын тишин түшүүдөн, ар кандай оорудан сактаган. Тиштери түшпөгөн. В.В. Радловдун «Отчет о семиречинского края» деген кол жазмасынан (микрофильминен) окууга болот.

г) Дарыгерлер кыргыздарда көп болгон. “Дарыгер” (ир.) - табып, тамырчы, ооруга ичиртки берүүчү (Х. Карасаев, 91-б.).

Кыргыздар бөлөк элдерден даанышмандыгы менен айырмаланган.

“Даанышман” (иран.) - мудрый, мудрец, мудрость. Айткан сөзү калкынын жүрөгүнө эм болсо, даанышман көркү сөзүндө фольк (К.К.Юдахин, 179-б). Кыргыздар уруу, эл башчысына, кадырман, акылдуу, даанышман Бакайга, Манаска, Кошойго окшогон балбан кол башчыларга ишенген, аларды угуп, ээрчиген.

Душманга каршы акыл менен айланы кеңешип табышкан. Кыргызда «Кеңешип кескен бармак оорубайт» деп бекеринен айтылбаган.

а) Кыргыздардан “Токтогулдай ырчылар, Толубайдай сынчылар” чыккан.

б) Калыгулдай көп жылдар кийин болчу окуяны алдын ала билген олуялар, хан тактысын алдап алган Кедейкандар көп болгон.

в) Акылмандар, чыгармачыл чечендер жарды менен жалчыга жардамдашып, эл тагдырын калыс чечип, сүйгөнүнө жете албагандарга жардам берген.

Түрк элдеринин ичинен кыргыздар гана согуштук демократияга ээ болгон

**БИЛИМ БЕРҮҮ, ТИЛДИ ЖАНА
АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Согушта жеңишке ээ болгон жерде зордук, зомбулук, баскынчылык, наадандык көрсөтпөгөн. Ал элдин баатырларын сыйлаган, өз эрки менен жардам берүүсүн өтүнгөн. Бөлөк элдин кыз Сайкалдай баатырын, балбанын баалап, Каныкейдей, Айчүрөктөй акыл-манга үйлөнүп, кеп-кеңеш алган, кыргыздарда аялдар эркектер менен тең укукта болуп, күч сынашып, кеп-кеңеш бере алган.

а) Кыргыздын акылман аялдары түш көрүп, окуяны алдын ала билген. М., Каныкей, Айчүрөк ж.б. “Аян” (араб.) өтм. маан. сыр, белги, шек. Аяным менен шекинди, Коңурбай бирди кылганбы? (Х. Карасаев, 50-б).

б) Кыргыз кыздары гана элин, жерин баатырларча коргоп чыккан. Алсак, эрден кем калбаган кыз Сайкал, Жаңыл Мырза ж.б.

в) Кыргыз кыздары жогору бааланып, сый урматка ээ болуп, аларга ак өргө тигилген. Кыргыздарда гана кыз төркүнүндө төргө өтөт.

Кыргыздар гана өздөрүнүн этностук сымбатын, символун жогору баалаган

Кыргыздардын этностук символу анын төбөсү бийик ак калпагы болгон. Кыргыздардын төбөсүн башка эл түшүрө чаппаган. Ошондуктан калпакты шляпадай төбөсүн чөгөрүп кийбейт. Мындай тик кийген бийик белги кыргыздын башка элге багын-багандыгынын, төбөсүн түшүрө чаба албагандыгынын символдук белгиси.

а) Кыргыздар баш кийимин жоготпойт, көрүнгөн жерге таштабайт, сатпайт. Кыйбас, жакшы көргөн адамдарга белекке бериши ыктымал.

б) Ак кементай да ыйык символдун бири. Анткени «ак жолу ачылсын» деп, энеси уулуна ок өтпөс олпок, сыртына ак кементай кийгизген.

в) Атасы атап берген камчы, кылыч, найза, мылтык, калкан, тулпар да символдук касиетке ээ.

г) Элибиздин ак карлуу Ала-Тоосу, туусу, герби, гимни, тили да өзгөчө улуттук символ болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Баскаков А.Н. Введение в изучение тюркских языков. - М., 1969.
2. Бартольд В. Кыргыздар - Бишкек, 1997.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилим - тагдырым. - Бишкек, 2002.
4. Жусупакматов Л. Ноодогу кат. - Бишкек, 1992.
5. Кононов А.Н. Советская тюркология. Баку, 1972, № 2.
6. Малов С.Е. Енисейские письменности тюрков. - М., 1952.
7. Орхон-Енисей тексттери. - Ф., 1982.
8. Осмонов О. Кыргыздардын байыркы шумер жана сак элдери менен тектештиги.// «Кыргыз Туусу», 2008, 14-17-ноябрь.
9. Тенишев Э.Р. Древне-кыргызский язык. - Бишкек, 1997.
10. Худяков Ю.С. Итоги и перспективы изучения истории и культуры кыргызов в Саяно-Алтае и Центральной Азии. - Бишкек, 2001.
11. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. - Ф., 1971.